

Олексій КУРАЄВ

МАТЕРІАЛИ ЩОДО ПОЛІТИКИ ВІДНЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПИТАННІ 1905–1918 рр. У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ АВСТРІЇ: ОПТИМІЗАЦІЯ ПОШУКУ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО АНАЛІЗУ

Серед джерел до історії України першої чверті двадцятого століття важливе місце належить, зокрема, документам Державного архіву Австрії у Відні. Частина його матеріалів періоду 1914–1922 рр. була видана українським істориком, священником Теофілом Горникевичем у співпраці з науковцями Віденського університету та інституту ім. Липинського у Філадельфії (США) чотиритомником “Події в Україні у 1914–1922 роках. Їх значення та історичне підґрунтя” (Theophil Hornykiewicz. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922. Deren Bedeutung und historische Hintergründe. Philadelphia – Horn. 1966–1969. Bd. 1–4.) До збірника ввійшли документи таких підрозділів цього архіву, як Архів імператорського Дому, Двору та Держави (Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, скорочено – HHStA), Воєнний архів (Kriegsarchiv, скорочено – КА) та Загальний архів органів державного управління (Allgemeiner Verwaltungsarchiv, скорочено – AVA), що стосуються української тематики. До другої половини 1990-х років матеріали збірника Горникевича використовувалися переважно західними дослідниками історії України; сучасні українські науковці лише починають відкривати для себе це цінне історичне джерело, яке, безперечно, заслуговує на увагу.

Окрім зазначеного видання, австрійські державні документи, що стосуються України, публікувалися рідко і невеликим обсягом. Серед них вирізняються такі публікації:

а) додаток до статті Вольфдітера Біля “Про австро-угорські цілі війни 1914 року”, де в повному обсязі наводиться меморандум “Питання австрійських територіальних надбань на північному сході у разі вдалого закінчення війни Центральних Держав з Росією” барона Андріана, в якому найкомпетентніший на той час австрійській знавець українського питання обґрунтовує державні інтереси монархії стосовно українців царської імперії (Bihl Wolfdieter. Zu den österreichisch-ungarischen Kriegszielen 1914 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 16/ 1968, SS. 505–530);

б) книга Еріха Прокоповича “Кінець австрійського панування в Буковині” (Чернівці, 2004), де наводяться переклади доповідей управління жандармерії Буковини кінця 1918 р.;

в) праці Костя Левицького (Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. – Львів, 1928) та Дмитра Дорошенка (Історія України 1917–1923. – Том I: Доба Центральної Ради. –

Ужгород, 1932), де в українському перекладі наведено окремі документи, підписані офіційними представниками України та Австро-Угорщини у Бресті та Відні в лютому 1918 р.

Звичайно, “українська складова” Австрійського державного архіву, де зберігається як внутрішня документація органів державної влади Габсбурзької монархії, так і документи українських громадських і політичних організацій, не вичерпується періодом Першої світової війни та Визвольних змагань, а обсяг архівних колекцій 1914–1918 рр. є настільки значним, що дослідники все ще мають змогу відшукати там цінні матеріали*.

Метою даної розвідки є розкриття можливостей ефективного опрацювання названого архівного зібрання та методик розкриття наукової цінності виявленого джерельного масиву.

Так, серед колекцій Воєнного архіву однією з найчисельніших та, вірогідно, найскладніших для опрацювання є фонд евіденц-бюро (розвідувального управління) Генерального штабу Головного командування армією. На відміну від інших збірок, у значній частині цієї застосовуються лише числові позначення одиниць зберігання (“картонів”, тобто картонних коробок, у кожній з яких зберігаються матеріали обсягом біля 200 сторінок), що робить її опрацювання справою майбутнього. Більш доступною є збірка “Резюме щоденних конфіденційних повідомлень – Італія, Росія, Балкани” (Resumes der vertraulichen Nachrichten – Italien, Rußland, Balkan), що готувалися для вищого командування на основі даних, які надходили з усіх фронтів та від дипломатичних представництв. Зокрема, вона містить дані про “революційні заворушення в Південній Росії”, бунти “малоруських екіпажів на Чорноморському флоті”, підготовку десанту українського загону на узбережжя Кубані для “зреволюціонування Кубанської області”, діяльність українських партій після початку війни, настрої українського населення на захоплених російськими військами територіях Дунайської монархії (КА, Karton 3506, та наступні).

Заслуговує на увагу також картон 3696 “Російські трофейні документи 1911–1917” (КА, АОК-Evidenzbüro – 3696), де зберігаються матеріали російської окупаційної адміністрації Галичини і Буковини, зокрема розпорядження і протоколи допитів місцевих українців.

Матеріали картону 4040 “Полонені, зниклі без вісті та перебіжчики” (КА, АОК-EvB – 4040) містять, серед інших, доповіді про український рух у Росії після Лютневої революції 1917 р. та про настрої українських вояків кайзерівської армії.

Варта уваги й колекція австрійського Міністерства оборони краю, яке опікувалося справами добровільних військових формувань, зокрема “Українського легіону” (КА, Ministerium für Landesverteidigung, Präsidium, 1916, Karton 1). Серед інших, вона містить рапорти командира легіону, які відображають політику командування щодо цієї національної бойової одиниці.

Цінною для істориків є й колекція особистих архівів колишніх військово-вслужбовців австрійської армії, де містяться спогади учасників Першої світової війни (КА, Nachlässe und Sammlungen). Роботу з рукописами цих мемуарів значно полегшує детальний каталог з іменним та географічним

покажчиками. Так, у “Спогадах” графа Страхвіца (КА, Nachlässe und Sammlungen, В – 716. Max Kurt Graf Strachwitz. Erinnerungen) описано вступ австро-угорських військ на територію УНР наприкінці лютого 1918 р., а в мемуарах полковника Генерального штабу фон Шмедеса висвітлено ставлення австрійських військ до українського населення Галичини на початку війни (КА, Nachlässe und Sammlungen. В -1044:2. Kurt von Schmedes, Oberst im Generalstab (1878–1964). Jugend- und Kriegserinnerungen).

Важливою для дослідників є й збірка документів Військової канцелярії спадкоємця імператорського престолу Франца Фердинанда (Militärkanzlei Franz Ferdinand, скорочено МКФФ), де, зокрема, зберігається доповідь “Ситуація в палаті депутатів у березні 1911 року”, в якій дається оцінка результатів виборів стосовно всіх українських партій Східної Галичини (КА, МКФФ, Karton 204. Innere Politik (Österreich).

Окрім цієї колекції, окремі матеріали з української проблематики містить також особистий архів Франца Фердинанда, що зберігається в Архіві імператорського Дому, Двору і Держави (HHStA, Nachlass Franz Ferdinand (Depot Hohenberg). Робота з ним можлива за умови отримання письмового дозволу власника цього фонду – д-ра Гогенберга.

Викликають інтерес матеріали угорського аристократа Міклоша Семере (Nikolas von Szemere), подані спадкоємцеві престолу, зокрема газетне оголошення про “премію за працю про духовні і національні стосунки між угорською і українською націями” та лист з поясненням причин його інтересу до “українців Південної Росії” (HHStA, Nachlass Franz Ferdinand, Karton 24. Briefe). В “Огляді політичних партій землі Галичина” викладено історію всіх політичних партій галицьких українців, охарактеризовано їх політичні цілі та методи роботи, а також наведено повний перелік місцевих осередків та органів партійної преси (HHStA, Nachlass Franz Ferdinand, Karton 116). Вартий уваги і проект програми дій після коронування, датований жовтнем 1912 р., в якому дається оцінка перспектив “рутенсько-польського компромісу” (HHStA, Nachlass Franz Ferdinand, Karton 167. Ehepakten, Ansprachen, Thronwechsel).

Цікавою є також добірка статей з українського питання, видрукованих у газетах “Грос-Естерайх” (“Groß-Österreich”) та “Пресбургер тагблатт” (“Preßburger Tagblatt”) за січень–квітень 1914 р., що присвячені проблемам українців Угорщини та царської Росії (HHStA, Nachlass Franz-Ferdinand, Karton 169).

Імовірно, найменш дослідженими і водночас найбільш інформативними є матеріали дипломатичних представництв Австро-Угорщини, зокрема посольств у Санкт-Петербурзі та Берліні, генеральних консульств у Петербурзі, Одесі, Варшаві, консульств у Києві, Москві, Позені (Познані). Службова кореспонденція всіх австро-угорських дипломатичних місій на території Росії зберігається у фонді генерального консульства і посольства у Петербурзі.

Так, у листопаді 1910 р. консул у Києві, а у травні 1911 р. генконсул в Одесі доповідали про створення місцевих відділень “Російсько-галицького добродійного товариства” (HHStA, PA-III, Generalkonsulat St.-Petersburg, Karton 2).

Протягом 1912 р. посольство у Санкт-Петербурзі повідомляло міністру про плани створення нової, Холмської губернії з підпорядкуванням Київському генерал-губернатору (HHStA, PA-III, Gesandtschaft St.Petersburg, Karton 126).

Цінними є також доповіді з українського питання генерального консула у Варшаві барона фон Андріана-Вербурга кінця 1913 – першої половини 1914 рр. Зокрема, у грудні 1913 р. цей австрійський дипломат писав: “уже три роки на підставі фактичного матеріалу намагаюся довести, що український рух насправді існує”. Відзначаючи, що польські магнати з російської України наполягали на зворотньому, Андріан-Вербург констатує, що російська влада визнала український рух “небезпечним для держави”. У червні 1914 р. він повідомив, що російський уряд “останнім часом вживає драконівських заходів проти всього українського” (HHStA, PA-III, Gesandtschaft St.Petersburg, K-127).

Акти посольства у Петербурзі за 1913–1914 рр. містять повідомлення про публікації з українського питання газет “Одесские новости”, “Русская Речь”, “Киевлянин”, “Рада”, де йдеться про створення “Карпато-Російського товариства” у Москві, заборону клубу “Українська хата” в Одесі, завдання одеського “Галицько-Російського товариства” та “російського комітету допомоги у Львові”. На особливу увагу заслуговують докладні звіти консула у Києві про підготовку зрештою забороненого святкування сторіччя від дня народження Т. Г. Шевченка, про демонстрації у місті з нагоди дня пам’яті поета та про “значний поступ українського руху в Росії” напередодні земських виборів 1914 р. (HHStA, PA-III, Gesandtschaft Petersburg, Karton 119).

Листування між Віднем і генконсульством у Петербурзі за 1914 р. містить дані про заборону російських агітаційних видань в Угорщині, статті про “русофільську пропаганду в Галичині” з газети “Нойе фрайе пресе” (“Neue Freie Presse”), дані про одеську організацію “Революційної української партії” та розпорядження щодо збору інформації про російські структури “русофільської та схизматської пропаганди” (HHStA, PA-III, Generalkonsulat St. Petersburg, Karton 3).

Надзвичайно важливими є три меморандуми про російську пропаганду в Австро-Угорщині, надіслані до посольства в Берліні: “Російська акція та наша контракція в рутенському питанні у Галичині та Буковині. За станом на червень 1912 року”, “Великоросійська пропаганда у монархії станом на червень 1914 року” (підготовлені Міністерством внутрішніх справ) та “Схизматський рух у Галичині і його значення для зовнішньої політики” (підготовлений дипломатичним відомством). Ці детальні огляди цінні насамперед тим, що відображають офіційну позицію чільних державних відомств щодо українського населення монархії та розкривають їхню мотивацію в цьому питанні, яка базується на державній статистиці переписів населення та докладному аналізові його політичних уподобань (HHStA, Gesandtschaft Berlin, PA-III, Karton 178).

Після початку війни посольство в Берліні, серед іншого, доповідало про діяльність українців у Німеччині (HHStA, Gesandtschaft Berlin, Karton 179) та про німецькі видання й організації, що цікавились українським питанням (HHStA, PA-III, Karton 204).

У фонді PA XL, *Internationale Kopien und Denkschriften 1914–1918*, можна також ознайомитися з меморандумом зовнішньополітичного відомства “Значення української проблеми в Галичині для загальної зовнішньої політики” від 2 квітня 1914 р., в якому критично оцінюється політика Відня, зокрема її залежність від реакції офіційного Петербурга.

У спеціальних колекціях з українського питання, опрацьованих Т. Горникевичем, варто ознайомитися з низкою не опублікованих істориком документів. Серед них – лист впливового віденського політика Йозефа Редліха від 17 серпня 1914 р., присвячений настроям “рутенів” на початку війни (HHStA, PA I, Karton 523), звіт консула Урбаса про бесіду з Миколою Васильком від 11 вересня 1914 р., меморандум “Про історію утворення українських партій в російській Україні” (HHStA, PA I, Karton 902). На особливу увагу заслуговує лист завідувача одного з відділів австрійського міністерства закордонних справ графа Дембліна голові свого відомства від 9 грудня 1917 р. щодо політичних перспектив Східної Галичини. Демблін посилається на слова намісника Галичини графа Гуйна, який уважав за доцільне створити українську коронну землю лише в разі невдачі українського державотворення в Росії, оскільки “якщо утвориться незалежна держава Україна, наш рутенський кронланд довго не проіснує, а приєднається до української держави” (HHStA, PA I, Karton 1042).

Третій підрозділ Австрійського державного архіву у Відні – Загальний архів органів державного управління – також містить низку важливих для українознавців колекцій. Це, зокрема, фонд президії Міністерства внутрішніх справ, де зберігаються щоденні рапорти поліцей-президії Львова та її звіти про суспільно-політичну ситуацію в Галичині, у т. ч. про з’їзд Народно-демократичної партії у грудні 1913 р., про збори української молоді з нагоди заборони урочистостей у дні вшанування пам’яті Шевченка у Києві навесні 1914 р. (AVA, Ministerium des Innern, Präsidiale, Abteilung 22. Karton 2116, Galizien 1914–1915). Тут можна також дослідити повні тексти цінних документів, частково опублікованих Горникевичем, таких як меморандуми намісника Галичини міністру внутрішніх справ від 11 лютого та 11 листопада 1915 р. або нота міністр-президента Австрії Клам-Мартінца членам уряду щодо вимог Української Парламентської Репрезентації (AVA, Ministerium des Innern, Präsidiale, Abteilung 22. Karton 2117, Galizien 1916–1917). У цьому фонді можна ознайомитись і з копіями доповідей про настрої населення Галичини і Буковини, які надсилало до міністерства внутрішніх справ евіденц-бюро Генерального штабу та Міністерство оборони краю, зокрема у 1918 р. (AVA, Ministerium des Innern, Präsidiale, Abteilung 22. Kart 2118, Galizien 1918).

На особливу увагу заслуговує особистий архів Миколи Василька (Ніколая фон Василька, як він особисто підписувався), ймовірно, найвпливовішого у Відні українського політика (AVA, Wien, Nachlaß Wassilko I). Він складається з трьох картонів: № 1 – “Буковинські справи”, № 2 – “Західно-Українська Народна Республіка. Різне”, № 3 – “Листи до Василька”. У першому, зокрема, містяться документи про створення гуцульського добровольчого корпусу восени 1914 р. (AVA, Nachlaß Wassilko I, Karton

I (Bukowinaer Angelegenheiten), у другому – матеріали щодо ерцгерцога Вільгельма – Василя Вишиваного (AVA, Nachlaß Wassilko I, Karton 2 (Westukrainische Volksrepublik, Verschiedenes), у третьому – перший лист Дмитра Донцова з Берліна від 20 жовтня 1914 р. (AVA, Wien, Nachlaß Wassilko I, Karton 3 (Briefe an Wassilko).

У процесі опрацювання документів цих архівів варто звернути увагу на транслітерацію угорських прізвищ, враховуючи застосування угорськими високопосадовцями віденського уряду як угорського, так і французького написання своїх імен. Необхідно, зокрема, враховувати абсолютно різну вимову кількох сполучень літер, властивих як угорській, так і польській мовам (наприклад, *sz* звучить як “ш” у польській, але як “с” в угорській, а *s* в угорській перед голосною вимовляється лише як “ш”).

Щодо перекладу німецького терміна “Ruthenen” варто врахувати, що в німецьких працях XIX–XX ст. це позначення національності можна зустріти поряд зі словами “Russynen” і “Rusnjaken”, тому, заради максимальної точності українського перекладу, при цитуванні варто використовувати слово “рутени”, а при переказі відповідних текстів брати термін “рутени” в лапки.

Оскільки серед матеріалів архіву іноді можна знайти документи без зазначення імені автора, при їх опрацюванні слід враховувати техніку друку. Так, виконані друкарським способом державні документи, як правило, мали більш високий статус, ніж машинописні. Доцільно також фіксувати вхідні та (або) вихідні індекси таких документів, оскільки посилання на них, з додатковими даними про походження документальних джерел, можна у процесі подальшої роботи зустріти в матеріалах пізнішого часу.

* Див.: Україніка в збірках Австрії. Бібліотеки, архіви, музеї: Попередній довідник / Уклав Петро Ричков. – Київ, 1993. – 48 с. (<http://www.archives.gov.ua/>)